

Historia och natur kring Ramstigens kultur- och naturstråk

Sammanställt 2013 av ABF:s lokalhistoriska studiecirkel Arbugae
med inslag av Naturskyddsföreningen i Arboga, Arboga fågelklubb och
Villagatsbadets Vänner.

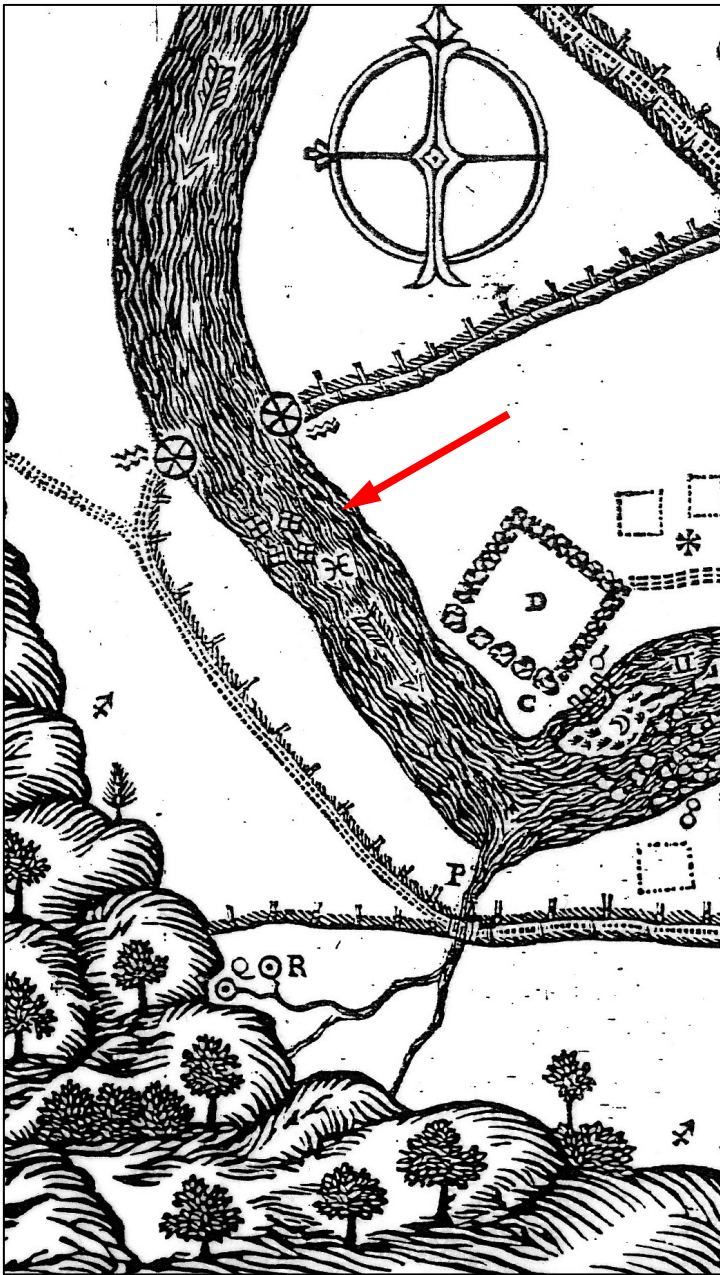
Europeiska jordbruksfonden för
landsbygdsutveckling: Europa
investerar i landsbygdsområden

Innehållsförteckning

Historiskt laxfiske i Arboga	3
Grunden efter de fyra gamla laxkaren	3
Arboga elektricitetsverk och Grindberga kraftstation	4
Villagatsbadets historia	6
Nästkvarnen	7
Naturvärden längs stigen bakom Meken	9
Tidiga anläggningar vid Höjens ström	10
Højens kvarn	10
Mässingstillverkning	12
Vantmakeriet	13
Mynttillverkning	13
Smideshammare	14
Stubintrådsfabrik	14
Fiskeodling i "Mekens" regi	15
Tidningsnotiser rörande Höjen	15
Grindberga	16
Kinnekulle	17
Älholmen	18
Slottsholmen	18
Älholmens herrgård	19
Älholmsparken – en engelsk park	19
Naturvärden längs stigen mellan Höjen och Älholmen	21
Gärdselbäcken	22
Kalkugnsbergets naturreservat	23
Gålsjön	24
Fågelobservationer vid fågeltornet vid Gålsjön	25

Historiskt laxfiske i Arboga

Laxkaren utmärkta på Jakob Lohmans karta från 1737.

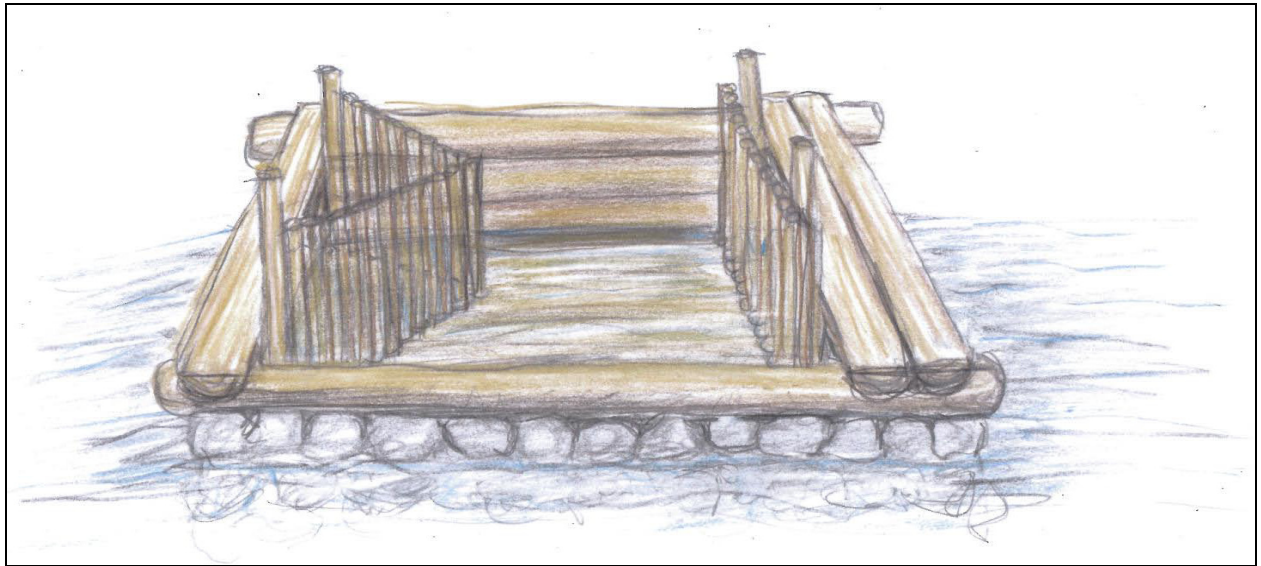
Grunden efter de fyra gamla laxkaren

Platsen för de fyra laxkaren finns noterade på Jakob Lohmans karta från 1737 och han nämner i sin Arboga Känning att det finns stenkistor och "boolverk" synliga. Karen är belägna mot andra sidan av ån mitt för Nästkvarnparkens område och tillhörde Kungsgården.

Kungsgården kom till år 1551 och var anlagd av kung Gustav Vasa. Efter kyrkoreduktionen 1527 fick kungen en del kyrkojord i Arboga att lägga till den egna jord han ägde. Genom byte av tomter kunde han börja anlägga en kungsgård. Den fick en litet annorlunda utformning jämfört med andra kungsgårdar, i och med att bebyggelsen var utspridd på olika platser i staden. Kungsgårdens administrativa byggnad låg vid

torgets norra sida. Kungshuset låg vid torgets sydöstra hörn, med tillhörande byggnader och trädgård i öster samt söder om Klostergatan (Rådhusgatan). En av alla de verksamheter som fanns vid Kungsgården var fiskeriet.

Laxkaren var utformade som en bur med en öppning likt mjärdar och de var placerade i 45 graders vinkel mot strömmen. Fisken som fångades var öring.

Så här kan ett laxkar ha varit utformat. Illustration: Gun Sjödahl.

Lohman skriver i sin Arboga Känning om fiskeriet i Arbogaån; att det gav salt lax ibland om lyckan var till, 4 tunnor, färsk lax 10-12 stycken, spikelax 100 stycken. Av sikfisket gavs 1-2 tunnor salt sik, 6-7 lispund torr sik. I övrigt levererades fisk till gården från katsor (ett slags fiskeredskap av störar och vidjor), mjärdar och not dränkt i ån. Även togs fisk ur Byttofjärden i Brattberget (kallas nu Fågelsjön) och fisk hämtas ur garn och bastlanor i ån.

Drottning Kristina överlämnar som en gåva 1634 Kungshuset för att bli till Rådhus i Arboga stad. När konungamakten lämnar sitt hus i Arboga börjar också Kungsgårdens nedgång.

Arboga elektricitetsverk och Grindberga kraftstation

I slutet av 1800-talet pågår en process i Arboga för att uppföra en dammbyggnad med ett elektricitetsverk och en ny bro i höjd med Herrgårdsgränd och Roddargränd. Tanken var att överge det ångdrivna elverket vid Storgatan och istället kunna utnyttja vattenkraften. Det fanns en väl ansedd konstruktionsbyrå, Qvist & Gjers, i Arboga och de fick i uppdrag att ta fram ritningar till ett turbindrivet kraftverk i centrala staden. Valet av plats var säkert ovanligt och även fisktrappan torde varit ovanlig. Utslaget av vattendomen är mycket tydlig: *Det ska finnas en uppgångsränna för fisken, en så kallad laxtrappa.* Den vanliga bassängtrappan som menas i tillståndet byggdes tydligen inte, utan fiskpassagen utgjordes av en trumma som låg i

strömfåran under dammen och mynnade ut i övre bassängen. Hur effektiv den var är okänt. Däremot vet man att den försvann i samband med förstärkningsarbeten av bron på 1980-talet. Experterna menar att fisken undviker att simma in i mörka rör, som dessutom har kraftiga strömmar, då de vill vara i ljuset.

År 1899 står dammbyggnaden och den nya bron klar. Två stora turbiner hade tillverkats vid AB Arboga Mekaniska Verkstad och de var nu redo att sätta fart på generatorerna, trots sitt låga varvtal och den låga fallhöjden som rådde vid dammen. Driften medförde utväxlingar och ångkraft att ta till när turbinkraften uteblev, vilket medförde passning och hjälpinsatser för att hålla elnätet stabilt. Strömmen som producerades var i form av likström. Den nya bron över ån var välkommen, bred, stabil och fick namnet Herrgårdsbron, efter Östra Herrgården som tidigare funnits på norra sidan och tillhört Kungsgården (Kronogodsens).

Efter några år inser man att någon form av utbyggnad måste till för att säkra elkraften i Arboga inför framtiden. Arboga Mekaniska Verkstad äger ett kraftverk vid Höjendammen, som är byggd i trä och börjar bli instabil trots reparationer. Verkstaden utvidgas och är i stort behov av säker elkraft. Man ansöker om en lämplig plats för en ny kraftstation och det blir Grindberga. Den byggs i sten och järn samt får två turbiner om 900 hk vardera installerade och det är trefas växelström som produceras. En grävd kanal förser turbinerna med vatten. De gamla kvarnplatserna efter åfåran kommer nu att bli öde för gott. Invigningen sker 12 oktober 1915. Arboga stad hade fått frågan om de ville abonnera elkraft från Grindberga och de svarade positivt på frågan. Den nya elen måste först omformas till likström för att anpassas till stadens elnät. Den bästa lösningen som kunde ske, tyckte många. Nästa gång det blir elkraftskris i Arboga är det Jäders Bruks kraftstation som får skjuta till.

Under 2012 startar ett projekt för att rädda den utrotningshotade fisken aspen i Arbogaån. Det investeras i en fisktrappa under Herrgårdsbron och de gamla turbinhjulen lyfts bort. Förmodligen har vandringsfisken tidigare av olika orsaker varit avskuren från sina gamla lekplatser uppströms i ån. Öringen, som kan hoppa, har vid gynnsamma lägen svingat sig över dammborden, medan aspen måste hjälpas

upp. Förhoppningen är att den nya fisktrappan ska ge fiskarna en chans att ta sig till sina urgamla lekplatser och förenas uppe vid de gamla laxkaren.

Källor

Arboga Känning, grundritning 1737, Jacob Lohman

Arboga stads historia, Carl Fredrik Corin

Arboga elektricitetsverk, Bengt Spade & Lena Knutson Udd

Alla Tidens Arboga, Hans Almgren

Etableringen av Grindberga kraftstation, Josefine Edenholm

Utslag, Rådstugerätten i Arboga 1891

Samtal:

SLU Örebro, Erik Degerman, muntligt

Sturefiskarna Arboga, Göran Glimsholt, muntligt

Villagatsbadets historia

Marken inköptes 1938 av Karl-Åke Skoglund efter att det gamla kallbadhuset i Arboga brunnit ned. Invigningen av Villagatsbadet skedde 1939 och hade föregåtts av en namnpristävling i Arboga Tidning, varvid namnet Sturebadet segrade med stor majoritet. Sedan dess har väl ingen människa hört talas om Sturebadet!

Villagatsbadet blev det naturliga namnet.

Många Arbogabor har lärt sig simma, avlagt märken av olika valörer, deltagit i simtävlingar, polospel, strömsimningar och andra aktiviteter vid Villagatsbadet. I Arboga simsällskaps regi har genom åren många arrangemang gått av stapeln:

- Ca 5000 märken har avlagts.
- 1945 ordnades simtävling mellan lag från Helsingfors, Västerås och Arboga Simsällskap.
- 1948 arrangerades tävlingar mellan stadslag från Danska Randers och ASS.
- 1949 firade sällskapet 25-årsjubileum med simmare från Neptun i Stockholm, Västerås, Sala och Arboga.
- Landskapsmatcher har ordnats mellan Uppsala, Närke och Värmland både i simning och i vattenpolo.
- I polo har ASS deltagit både i seriespel och DM. Det har även spelats korppolo med lag från Arboga Maskiner, Meken, CVA och fria yrken.

- 1959 genomfördes för första gången en eldfest och även 1960 arrangerades en eldfest, då med simtävlingar och fyrverkerier som sköts från gårdet på andra sidan ån samt från Västerbron i form av ett ståtligt vattenfall. Detta skall ha varit väldigt effektivt. Dessutom anordnades ett fackeltåg där barn och ungdomar simmade med facklor och gjorde olika formationer i vattnet. Eldfesten förknippades inte med något speciellt datum, utan kunde anordnas när som helst på året. År 1960 anordnades eldfesten i början av oktober. Det var alltså inte speciellt varmt i vattnet (ca 15 grader), så de som simmade fick smörja in sig för att hålla sig varma.
- 1953 gästades Villagatsbadet av den tidens storsimmare, Arne Borg som genomförde ett bejublat program. Publikrekordet är dock från 1960 års eldfest då 1100 personer kom.

I början av Villagatsbadets tillkomst hade damerna ett plank nere vid duscharna söder om läktaren och herrarna hade ett liknande placerat på gräsmattan vid övre delen av badet. Senare byggdes ett komplett omklädningshus med dam- och herromklädningskiosk och ett klubbbrum för samsällskapet.

12 juni 1970 skedde invigningen av Ekbacksbadet. Villagatsbadet "överlevde" dock den nya konkurrensen och många har fortsatt att besöka badplatsen. Efter tillkomsten av föreningen Villagatsbadets Vänner har betydande insatser gjorts vid badet. Detta arbete kommer att fortsätta och Villagatsbadet kommer därmed att kunna vara en allmän badplats även i framtiden.

Källa:

Villagatsbadets historia. Dokument sammanställt av föreningen Villagatsbadets vänner 2013 med Bo Jansson som huvudsaklig uppgiftslämnare.

Nästkvaren

Vid platsen för den gamla Nästkvarnen finns idag bara några övergivna kvarnstenar och man kan givetvis ana den gamla hålldammen. Kvarnen, som fanns under medeltiden, hade tre par stenar och Lohman skriver att den tillhörde klostret en tid. Längre fram kallas den för Thurekvarnen efter dåvarande ägaren riksrådet Thure

Nilsson Bielke. Namnet Nästkvarn tyder på att den låg nära staden och ägarlängden växlar under den månghundraåriga kvarnens historia.

Under 1883 har den gamla Nästkvarnen rivits och nu återstår endast Höjens kvarn. Samma år är Tegolverket i full gång. Det drivs med en turbin ledd från Nästkvarnsdammen och en spelbana är byggd över ån där man forslar sand och bränsle från förråden på andra sidan. Tegolverket anlades av Arboga Mekaniska Verkstad och sysselsätter 20 arbetare. På grund av dålig lönsamhet upphörde verksamheten senare.

Står man stilla en stund kanske den blåskimrande kungsfiskaren visar sig.

Kvarnsten vid Nästkvarn. Foto: Ulf Eriksson.

Källor:

Arboga Känning 1737, Arboga sockens känning, Jakob Lohman
Arboga Krönika, Gustav Bergström
Arboga Stads Historia, Carl-Fredrik Corin
Alla Tidens Arboga, Hans Almgren
Arboga Tidning 1883
Stadsjorden- en lantlig del av staden 2003, Annika Björklund

Naturvärden längs stigen bakom Meken

Meken hade en egen trädgårdsmästare vid namn Åker på 1960-talet. Många av de växter man hittar längs stigen är förvildade trädgårdsväxter. Nedan följer ett smakprov ur områdets flora och fauna.

Träd och växter

Al, pil, tall, ek, ask, björk, oxel, lönn, klibbal, alm (förmodligen borta om ett par år), hästkastanj, hassel, vildplommon, päronträd, äppelträd, sälg, druvfläder, syren, hagtorn, krusbär, hallon, måbär, snöbär, nypon, balsamin, smultron, älggräs, liljekonvalj, lysimachia numularia (förvildad trädgårdsväxt, marktäckare), lungört, vallört, hartass, daggekåpa, åkervinda, tistlar, potentilla (gul växt släkt med Ölandstok), fackelblomster, kirskål och doftviol.

Djur

Grävlinggryt och bäverfällan samt bäverstig ned i vattnet finns i området. Där finns också gott om mink.

Fiskar

Musslor, laxöring (laxen går redan nu upp och leker i ett litet antal och när laxtrappan vid Herrgårdsbron blir färdig kommer det att bli ännu fler), abborre och nejonöga.

OBS! Man får inte fiska längs sträckan.

Fåglar

I Grindbergasjön: storskarv, storskrake, knipa och andra simfåglar.
Längs ån i övrigt har även siktats: strömstare (om vintern), häger, kungsfiskare, försärla och till och med havsörn.

Övrigt

På marken ligger en hel del slaggsten och även avfallshögar som mer eller mindre har koppling till platsens industrihistoria. Kvarnhjul, rostiga spannar, tegelpannor och porslinskärvor minner om en annan tid.

Källor:

Marina Glimsholt, trädgårdsingenjör på Arboga kommun, och representanter för Naturskyddsföreningen i Arboga identifierade ovanstående växter under två promenader i området 120502 och 120910.

Ulf Eriksson, Arboga fågelklubb, berättade vid sistnämnda tillfälle något om områdets fauna.

Tidiga anläggningar vid Höjens ström

Höjen betyder högen på danska och är en plats där man anlägger en rad olika industrier under en lång tid.

Højens kvarn

Den medeltida kvarntypen i Sverige malde mjölet med ett par stenar och drevs av ett underfallsdrivet vattenhjul. På en gammal karta över Höjen ser vi att kvarnen ligger vid strömfåran. Senare kvarnbyggnader finns vid en upptagen ränna. Lohman berättar att rännan, som hade "brutet vatten", ställde till problem vid låga vattenflöden. Den sista kvarnbyggnaden vid Höjen revs ned efter 1914 och var byggd tvärs över rännan på kraftiga stenvmurar mot strömmen. Ett fotografi som togs på 1890-talet bekräftar kvarnbyggnadens läge.

Højens kvarn - ett reprofotografi taget av Reinhold Carlsson i februari 1972.

År 1381 har Hakon Holstensson pantsatt Höjens kvarn för sina barns räkning. Efter Gustav Vasas reduktion av kyrkor och kloster överfördes Höjens kvarn till Kronan

och Kungsgården. Under de kommande åren följer en lång rad av transaktioner, ägare och arrendetagare:

- På 1630-talet var Höjen till Arboga stad donerad men sedan till Kronan återförd.
- Borgaren Hartvig Pogensis arrenderade hela rörelsen vid Höjen fram till 1648. Vid den här tiden fanns det tre hammare på norra sidan och en på den södra.
- 1703 äger landshövding G. Cronhielm Höjens anläggning som pant.
- 1725 övertog brukspatron E. Almgren kvarnen (panten) och drev den till 1748, då den inlöstes av krigsmanskassan.
- Därefter äger Almgrens son kvarnen och sågkvarnen som han efter ett antal år låter gå på auktion till major G. Danqwart-Liljeström. Majoren rustade upp kvarnen med sju par stenar och gjorde en påbyggnad av kvarnhuset som fick tre våningar.
- 1849 säljer Danqwart-Liljeström Höjen med kvarn, sågkvarn, laxkar och ålkista till Pehr Reinhold Tottie.
- 1856 säljer Tottie hela anläggningen till brukspatron P.A. Carlberg på Krokfors bruk.
- Därefter bildas Arboga Gjuteri och Mekaniska Verkstadsbolag som fortsätter driva kvarn och sågverk fram till 1914.

I vardagligt tal kommer Mekaniska verkstaden att kallas för "Meken". Det var en tung och krävande produktion så man var tidigt ute för att tillföra elkraft i första hand för belysning i området, vilket sker från närbelägna dammen. Elektriska Aktiebolaget var etablerat i "Mekens" lokaler och då det behövdes elektricitet för belysning i lokalerna börjar man gräva en kanal in på verkstadsområdet. Ett turbinhus byggdes - och finns fortfarande kvar - som alstrade ström som matades ut via trådar och returvattnet föll sedan ut i ån. När man grävde för verkstadskanalen stötte man på gravar. Det var personer som begravts iförda järnhattar och med radband. Bland arbetarna var det här ett kärt samtalsämne; vilka var de och vad gjorde de här?

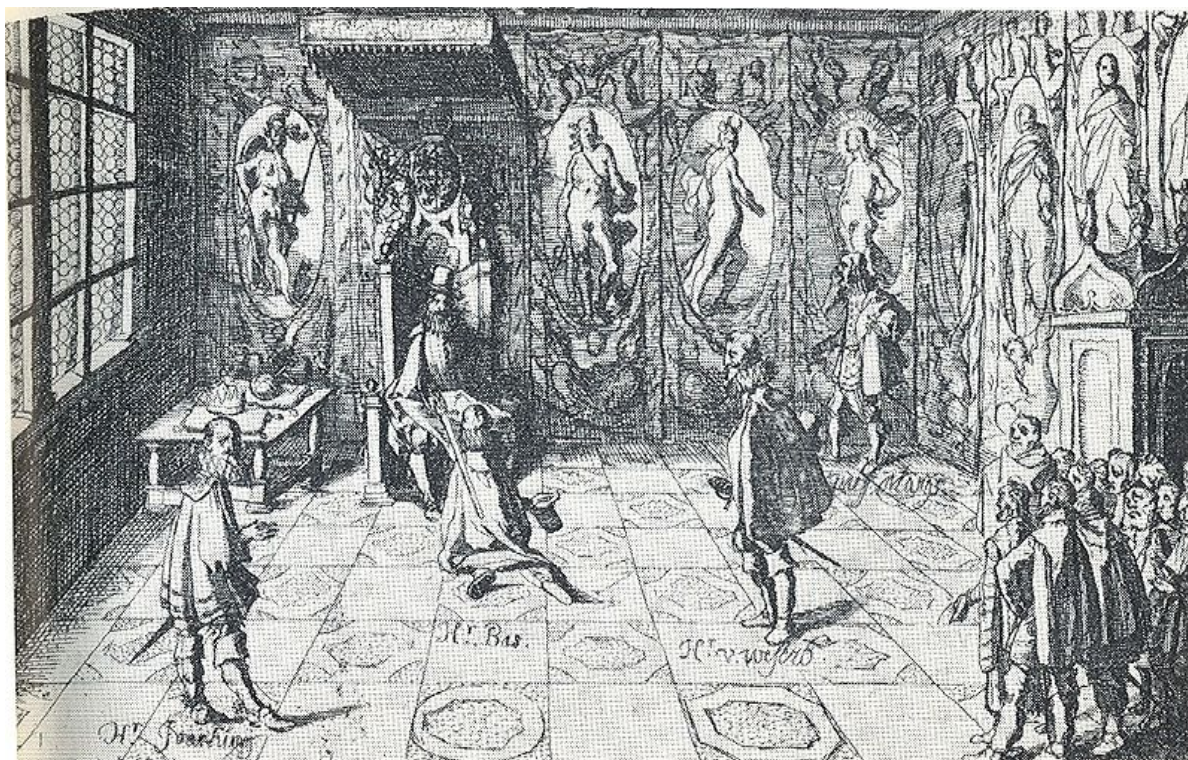
Mässingstillverkning

Erik XIV konsulterar en bömisk bergsman, Casper Richter, faktor vid Jäders vapensmide 1562, som anser Sverige lämpat för mässingstillverkning. Han kommer att misslyckas med framställningen av mässing och kungen är missbelåten. Det slutar med att han blir dömd till att skilja huvud från hals.

När Johan III kommer till makten anlägger han det första mässingsbruket i Sverige 1572. Det ligger vid Vattholma nära Uppsala och framställer produkter till hovet. 1573-74 tillverkas kittlar, bäcken, små och stora ämbar, samt kylfat till fröken Elisabeth. 1576 tillverkas härpukor till hertig Sigismund och 1577 en stor ljusstake för Kungl. Majt:s sal samt en falkone (kanon). Tydligt lyckas man att upprätta och framställa den gyllene legeringen för en småskalig produktion, som upphör 1580.

Tanken på den gyllene metallen gör att Johan III beslutar att anlägga ett mässingsbruk vid Höjen 1588. Gjutstenar från det nedlagda bruket i Vattholma tillsammans med deglar från Stockholm transporteras till Arboga. En tysk specialist, Thomas Schademandel, anställs för att komma igång med en produktion av mässing. Man lyckas med att få fram en bra produkt, som blir vägledande framöver, och föremålen som tillverkades borde stämma med den tidigare tillverkningen vid Vattholma bruk. År 1592 ger kungen order om tillverkning av 384 stycken golvplattor till det kungliga gemaket på slottet Tre kronor i Stockholm. Av en händelse fanns ett kopparstick bevarat så att studiecirkeln kunde se golvplattorna med ornament lagda tillsammans med släta kopparplattor i ett ruttmönster på det kungliga slottet. Golvet måste ha bländat och skimrat i besökarnas ögon inför kungabesöket. Nu blev alla i studiecirkeln oroliga för att mässingsplattorna från Arboga skulle ha smält ned vid slottsbranden 1697. Snart kom lugnande besked om att drottning Christina låtit ta bort metallgolvet och ersatt det med andra material. All koppar i gemakets inredning tror man gått till att betala för Älvsborgs lösen. Hur det gick med golvplattorna av mässing tillverkade i Arboga är okänt.

I slutet av 1590-talet lades bruket vid Höjen ned. Arboga mässingsbruk var starten till att framställa bra mässing i Sverige.

*Gustav II Adolf tar emot en holländsk ambassadör på slottet Tre kronor omkring år 1615.
Mässingsplattorna på golvet är tillverkade i Arboga.*

Vantmakeriet

Under 1620-talet anlades ett vantmakeri för tillverkning av klädes- eller yllemanufaktur vid Höjen. Vantmakeriet löd under Kungliga Maj:t och levererade kläde till krigsmakten. Faktor för vantmakeriet var Hans Leffler. I slutet av 1620-talet arbetade ett tjugotal vantmakare på "stampen" nedanför kvarnen. På 1640-talet upphörde tillveknigen.

Mynttillverkning

Åren 1626-1628 tillverkades kopparmynt vid Höjen. Trots att kopparhammaren hade full fart gick det för långsamt att göra de handslagna fyrkantiga mynten. Under 1627 infördes en tysk metod med ett valsverk vid Arboga myntverk. Nu fick mynten en bättre kvalitet med en rund form och framför allt blev båda sidor präglade samtidigt.

Tillverkningen upphörde 1628 vid Höjen och flyttades. Meningen var att produktionen skulle återupptas senare, men det blev aldrig så.

Till vänster en Arboga fyrck från 1627 och till höger en ettöring från 1628. Foto: Ulf Eriksson.

Smideshammare

Under mitten av 1600-talet finns det fyra hammare vid Höjen. Stångjärnshammare om det är järn för export, ämnesshammare om det gäller tillverkning av manufaktur. Hammaren på den södra sidan tillhör Grindberga. De tre hamrarnas roll på den norra stranden är mer svårtolkad. Höjens kvarn och ström skänker drottning Kristina till Arboga stad 1647 med motivering att där skulle upprättas olika manufaktur. Arbogaborgaren Hartvig Pogensis arrenderar hela rörelsen vid Höjen fram till 1648 och då finns det tre hammare på norra stranden.

Arboga stads borgmästare Barckhusen gjorde 1665 ett försök att få kontroll över anläggningarna vid Höjen, vilket gjorde att faktor Krusbart vid Jäders bruk såg en konkurrent och vädjade till myndigheterna i Stockholm för att förhindra stadens planer. Krusbart, som var en duglig och hårdför man med ett gott anseende hos drottning Kristina, lyckades hindra etableringen av olika manufaktur vid Höjen. Kvarn och sågverk fortsätter att omnämnas i fortsättningen, dock utan de tre hamrarna på norra stranden.

Stubintrådsfabrik

Nedanför Höjens ström låg Stubinfabriken. Det var Grindberga Fabriksbolag som byggde fabriken på arrendemark tillhörande "Meken" och drev rörelsen mellan 1882-1900. Sedan övertogs den av Gyttorps Sprängämnes AB och senare av Nora Tändrörsfabrik. Drivkraften togs från en turbin via en tubledning. I början av 1890-

talet arbetade 20-25 personer, mest kvinnor, vid Stubinfabriken som låg på Stubinholmen - för säkerhets skull.

Fiskeodling i "Mekens" regi

Innan dammen och Herrgårdsbron kom till 1899 hade Höjen fått sin fisk fångad i det laxkar som ingick i kvarnrörelsen. Nu var det Mekaniska verkstaden som betalade skatt för fiskeriet till staten varje år och blev skyldiga att bedriva laxodling. Platsen för odlingen var vid verkstadskanalens utlopp mitt för änden av Kvarnholmen. Personalen fick fånga och ta all fisk utom lax (öring), den var enkom för bolaget. Baske den som tjuvfiskade lax, det blev givetvis inkallning och straff på kontoret. Enligt tidningens notiser från den här tiden var det stora insatser som gjordes för fiskbeståndet och det började tydligen mycket tidigare än tillkomsten av dammen och Herrgårdsbron.

Tidningsnotiser rörande Höjen

Följande notiser är hämtade ur Arboga Tidnings arkiv:

22/9 1885. Arboga Gjuteri och Mekaniska Verkstads Aktiebolag blir färdigt. Belysningen blir elektrisk och kraften dit leds med ståltrådslina från det närbelägna vattenfallet. Ingeniör Rambäck leder arbetet. Qvist o Gjers har ritat byggn.

20/10 1885. Höjens kvarn, som hittills innehafts på arrende av byggmästare N. A Ericsson, kommer fr.o.m. den 24/10 att drivas av ägarna. Arboga Gjuteriintressenter.

27/4 1886. Elektriska bolaget, som arbetar med Jonas Venströms dynamos, hade bolagsstämma i Stockholm i onsdags. Under första arbetsåret 1883 utlämnas 16 dynamos om tillsammans 60 elektriska hästkrafter. Vid 1885 års utgång hade siffrorna stigit till 53 sålda dynamos om inalles 520 elektriska hästkrafter.

26/11 1886. Höjens kvarn kommer att betydligt tillökas och förbättras. Vid kvarnen, som kommer att äga 7 par stenar, är även ett grynverk af ny konstruktion för malning av havre och korngryn under uppförande. En stor turbin af ingenjör Gjerss modell håller på att nedläggas och skall draga mjölkvarnen.

5/6 1887. Omkring 20.000 sikyngel släpptes ut i förra veckan från fiskeodlingsanstalten vid Mekaniska verkstaden.

17/5 1887. Höjens kvarn drivs av en stor och en liten turbin.

15/11 1887. Belysning i området Höjen. Kraften hämtas från den turbin som driver grynverket. Sammanlagd belysningsstyrka 350 normalljus.

25/5 1888. Minst 100.000 sikyngel utsläpptes i ån Annandag Pingst från fiskodlingen vid Mekaniska verkstaden.

2/1 1892. Elektriska verkstaden börjar flytt till Västerås.

28/6 1892. Lax på kratta. Ett fruntimmer lyckades med hjälp av en kratta få iland en lax på 24 skålpund, den blödde och hade skadats genom vattenverken längre upp.

28/2 1893. Damm och brobyggnadsmålet. Utslaget löd, att Arboga stad tillerkändes rättighet att öfver ån mellan Herrgårdgränden och Roddargränden uppföra en damm- och brobyggnad. Villkor, att en laxtrappa anbringas för fiskens gång genom dammen.

05/05 1893. Gjordes fiskodlingsförsök med rom af 3 grålox honor, vägande tillsammans 15,5 kilo.

6/6 1893. 100.000 laxyngel släpptes ut.

14/9 1894. Den nya Grindberga turbinen driftsätts.

14/5 1895. 5.000 sikyngel släpptes ut i ån.

Källor:

Arboga elektricitetsverk 2011, Bengt Spade & Lena Knutson Udd

Arboga Krönika, Gustav Bergström

Arboga Känning 1737, Arboga sockens känning, Arbetsbok Västerås fackbibliotek, Jakob Lohman

Arboga stad Domboken 1883, vattendom, laxtrappa

Arboga Stads Historia, Carl-Fredrik Corin

Arboga Tidning 1885-1895

Alla tiders Arboga, Hans Almgren

Kungliga Biblioteket, kopparstick ur Journael der Legatie ghedaen inde Jahren 1615, ende 1616 av Antonis Goeteris, publicerad 1619.

Meken-verkstaden och dess utveckling 100 år framåt, Per G. Ekman AM 1977

Minnen från Meken och sekelskiftets Arboga, Karl och Ernst Lindkvist AM 1982

Om Höjens kvarn, Gunnar Bergqvist, AM 1971

Vattholma Hembygdsförening

Grindberga

Om den nuvarande gården Grindberga finns en dokumentation som visar på att platsen är intressant, inte minst med tanke på de släkter som kan räknas till de forna ägarna. I närheten strålar tre landsgränser samman och det finns järnålderslämningar

inpå knutarna. Vilka är då de släkter som äger jord och gårdar från Jäder ned till åkröken och kanske ytterligare söder om ån? Sannolikt har jorden gått i arv inom Folkungaätten. Ett brev daterat 1288 visar att kung Magnus Ladulås bytte bort sin huvudgård, curia, Grindberga, och Trossö vid Mälaren mot flera andra gods samt delar av Djurgården i Stockholm. Grindbergas nya ägare var riddaren och lagmannen Anund Haraldsson, sköldemärke en vingad lilja, ägare till Jäder.

Enligt Annika Björklund 2003; kan Grindberga och Jäder sannolikt funnits i Magnus minneskölds ägor. Grindberga kan ha ärots av hans son Birger jarl, medan Jäder tillfallit Birgers bror Elof. I och med Magnus Ladulås byte med Anund Haraldsson år 1288, blev godset återsamlat. Alternativt kan även Jäder ingått i curia Grindberga.

Under slutet av 1600-talet bestod Grindberga av ett frälsehemman, en frälsekvamn samt ett kronotorp.

Källor:

Den privata staden, Johan Berg

Riksarkivet DS

Stadsjorden-en lantlig del av staden, Annika Björklund 2003

Kinneulle

Utefter Ramstigen, mellan Älholmen och Grindberga, syns en stor kulle. Jakob Lohman har ritat av och mätt upp högen på 1700-talet och även gett den ett namn, Aleholma hög. Namnet Kinne drar tankarna till Västergötlands stora Kinnekulle. Det kan vara så att kind, som i gamla språket står för släkt, syftar på en ättehög. Kinnekulle borde då kunna vara en gravhög, förmodligen från järnåldern.

Det har tidigare funnits mindre högar omkring Arboga som av olika anledningar försvunnit. Högen har i området Höjen fått ett nr: RAA 8:1 och är med sitt läge ett spännande forskningsprojekt att ställa i relation till järnålderns bosättningar inom området. På en karta från 1600-talet är högen inprickad som fornlämning med två mindre högar framför mot åstranden. Tyvärr är de mindre högarna borta idag. En bautasten som förmodligen varit rest på toppen av högen är idag liggandes på sidan.

Kinnekulle t.v. och den förmodade bautastenen t.h. Foto: Göran Larsson

När en bro skulle byggas i slutet av 1800-talet över ån till Mekaniska verkstaden skadade man högen genom att schakta bort delar som låg för infarten från Ramstigen. 1989 dumpades schaktmassor från grävning i kanalen olovandes, vilket gjorde att högens runda form försvann, sett från Grindberga. En arkeologisk inventering av högen kunde ge fler svar och borde utföras inom en snar framtid.

Källor:

Arboga kännning, arbetsbok Västerås fackbibliotek, Jakob Lohman
Aliholms Hög i gärdeswreten, AM 2008, Lennart Stenfelt
Svensk etymologisk ordbok, E. Hellquist 1922.

Älholmen

Slottsholmen

Synliga gravhögar tyder på en tidig bosättning i området Aleholm, nuvarande Älholmen. I början av 1400-talet köper riddaren och riksrådet Bengt Stensson Natt och Dag, på Göksholm, marken och holmarna i ån. Enligt traditionen bygger han på en av holmarna ett befäst hus med en vindbrygga in mot fastlandet. Eftersom Natt och Dag är slottsägare i Närke kommer även här det nya huset vid Älholmen att kallas för slott - holmen kallas än idag för Slottsholmen. Hans son, Måns Bengtsson Natt och Dag, ärvde Aleholm och vistades tidvis där och i Arboga efter dråpet på Engelbrekt. Vid arvskiftet 1479 tillföll Älholmen dennes dotter Birgitta Månsdotter, som var gift med riksrådet Abraham Kristiersson Leijonhufvud. Därefter tillföll gården deras son, riddaren och riksrådet Erik Abrahamsson Leijonhufvud, som var

gift med Ebba Erikdotter Vasa och som blev avrättad under Stockholms blodbad 1520. Sedan ägs gården av två generationer kvinnor i släkten Sture, varav den senare är gift med landshövdingen friherre Erik Karlsson Oxenstierna.

Älholmens herrgård

1544 brinner byggnaden på holmen ned och ett nytt hus byggs upp på fastlandet. Även den byggnaden förstörs i en brand strax före 1640. Därefter byggs huvudbyggnaden på en ny plats och utgör grunden för den byggnad, utförd 1786 i tidstypisk gustaviansk stil, som finns kvar idag. En samtida flygelbyggnad – Tuppenhov - från 1640 finns fortfarande bevarad. Här fanns en omfattande bruksrörelse. Vid Garpströmmen fanns Älholmens smideshammare, omnämnd redan 1481, och i närheten anlades också ett pappersbruk. Uppe vid Gärdeselbäcken var kvarnen anlagd, senare anlades också ett sågverk.

Karta över delar av Älholmens ägor år 1772 hämtad ur Lantmäteriets arkiv.

Älholmsparken – en engelsk park

1812 blir M. C. Mannerstråle ägare till Älholmen, som kommer att förenas med Jäders Bruk. Mannerstråle finner det för gott att dra sig tillbaka vid 63 års ålder och

flyttar därför år 1819 från Jäder till Älholmen, där han omkring 1820 låter anlägga en inspirationspark i engelsk stil.

Avsikten var att efterlikna naturen, genom att låta parken vara oregelbunden och full av överraskningar. Med en konstnärlig utgångspunkt skapade man blickfång som lockade vandraren att gå vidare till nästa plats, bara för att väl där belönas med en ny vy, vilken i sin tur väckte inspiration till att gå vidare till nästa plats o.s.v. I parken har man funnit resterna av en trädسال där man bör ha haft en ställning som lövverket flätades in i. Platsen fungerade ungefär som en stor berså. Vanligt i den här typen av parker var också att man t.ex. hade stora fågelburar utplacerade, för att garantera sina gäster en naturupplevelse. I parken har även funnits lusthus och badhus i anslutning till ån.

Karta över Älholmens engelska park år 1866, med den tidens gångstigar utritade.

Den minnessten (RAÄ-nummer 25:1) som står i Älhomsparken är placerad på en platt hög över en stensatt "grop". Lohman har tecknat den i sin arbetsbok på 1700-talet och beskriver den som en cirkelformad hög med en plan yta och ett nästan fyrkantigt hål i mitten, mansdjupt, med stenlagda väggar och liksom sittstenar i botten. Det kan ha rört sig om en domarring. Högen har ett stort intresse för en fortsatt kartläggning av området Aleholma.

Källor:

1772 års karta Elholmen 1 akt nr T2-7:3, Lantmäteriets arkiv
1866 års karta Elholmen 1 1866-67 LMV akt nr 19-arj-91, Lantmäteriets arkiv
Ahrlund, Åsa, Sveriges Lantbruksuniversitet, inventering av Älholmsparken 130929
Arboga Känning 1737, Arboga sockens känning, arbetsbok, Västerås fackbibliotek, Lohman
Elholmen, Tage Hedborg. Artikel ur Hembygdsföreningen Arboga Minnes årsbok 1971
Arboga Krönika, Gustav Bergström
Arboga Stads Historia, Carl-Fredrik Corin
Alla tiders Arboga, Hans Almgren
Den privata staden, Johan Berg
Stadsjorden - en lantlig del av staden 2003, Annika Björklund
Älholmen, sammandrag, Oskar Björnänger

Naturvärden längs stigen mellan Höjen och Älholmen

Träd och växter

I Älholmsparken växer bok, vilket inte är särskilt vanligt på denna nordliga breddgrad. Tysklönnen är den största uppmätta i länet. Längs stigen växer också ask (kungaträdet), rönn, al, klibbal, björk, ek, asp, silverpil, och lind (varav den största mäter 430cm i omkrets). I närheten av parkens monument växer syren och vildapel medan marken täcks av vinca minor (en förvildad vintergrön marktäckare). Man kan också hitta vildkrikon, nypon, måbär, skogsolvon, smultron, kaprifol, ormbär, fågelbär, benved och häggmispel (även det en förvildad trädgårdsväxt). Parken smyckas under våren av en matta av vitsippor och liljekonvaljer medan sommaren framför allt är blålockornas tid .

Djur

Utter och bäver finns i området. En enda död gammal ek kan vara värd för 400-500 olika insekter, vissa rödlistade.

Fåglar

Grågås, kanadagås, nötväcka, trädkrypare och olika sångfåglar ur släktet Sylvia är bara några exempel ur fågellivet, som är särskilt rikt i maj.

Övrigt

Den urkalksten som bildar grund för den frodiga lövskogsvegetationen, och som är typisk för hela Ramstigenområdet, kan också påträffas på marken.

Källor:

Ovanstående arter har identifierats under en inventering gjord 120918 av Marina Glimsholt, trädgårdsingenjör på Arboga kommun, tillsammans med Naturskyddsföreningen i Arboga samt en trädinventering gjord i Älholmsparken av Länsstyrelsen i Västmanland, Naturvårdsenheten, sommaren 2012.

Gärdselbäcken

Gärdselbäcken rinner från Gålsjön till Arbogaån. Eftersom den rinner från söder till norr har den kommit att förknippas med Näcken och andra väsen inom folktron.

Gärdselbäckens ravin består av en intressant lövskog med både gamla och unga träd, framförallt ek och på marken finns det rikligt med lågor av lövträd. Området har under många år använts som exkursionsplats i samband med biologiundervisning för skolelever och har också varit ett populärt utflyktsmål. Särskilt intressant ur natursynpunkt är några vattenfyllda grusgropar. Dessa skapades genom grustäkt i samband med att Västerbron vid Ramstogens början byggdes 1932. När groparna vattenfylldes av Gärdselbäcken bildades dammar som snart blev hemvist för grodor, salamandrar, paddor, trollsländenympfer mm.

Del av häradsekonomisk karta 1864-67. Här kan man se Gärdselbäckens torp samt att platsen för dagens groddammar under denna tid var åkermark.

Vid Gärdselbäcken fanns under hundratals år ett torp, som hörde till Älholmen. Här anlades under medeltiden också en kvarn och litet senare ett sågverk. Man har funnit bevis på att både bosättningen och den industriella verksamheten vid Gärdselbäcken startade långt tidigare. Strax väster om Gärdselbäcken har arkeologerna funnit spår av en gropkeramisk stenåldersboplats, kolningsanläggningar från folkvandringstid samt ett större område där kvartbrytning och kvartsbearbetning förekommit från stenålder till medeltid.

Gärdselbäckens torp var bebott fram till 1930-talet. Husförhörslängderna visar att det oftast var många personer som bodde i stugan. I dag finns bara grunden att beskåda bakom groddammarna.

Ellhelms ägor: Gärdselbäcken		FAMILJ		LANTMÄTERI		LANTMÄTERI		LANTMÄTERI	
Namn		År	År	År	År	År	År	År	År
Bark, Per Reinhold	Torp	45 1/2	Arboga l.f.	1872	1872	1872	1872	1872	1872
Ulf Söderström		34 1/2	Arboga l.f.	1872	1872	1872	1872	1872	1872
Karlsson, Per Reinhold	Änka	71 1/2	Arboga l.f.	1872	1872	1872	1872	1872	1872
Söderström, Karl August	Änka	95 1/2	Arboga l.f.	1872	1872	1872	1872	1872	1872
Söderström, Karl August	Änka	01 1/2	Arboga l.f.	1872	1872	1872	1872	1872	1872
Söderström, Karl August	Torp	63 1/2	Arboga l.f.	1872	1872	1872	1872	1872	1872
Söderström, Karl August	Torp	64 1/2	Arboga l.f.	1872	1872	1872	1872	1872	1872
Söderström, Karl August	Torp	02 1/2	Arboga l.f.	1872	1872	1872	1872	1872	1872
Söderström, Karl August	Torp	15	Arboga l.f.	1872	1872	1872	1872	1872	1872

Sista torparen på Gärdselbäcken med familj enligt församlingsboken från 1927.

Källor:

En tur längs Ramstigen – från forntid till nutid. Thomas Söderström 2011
 Eriksson, Ulf, muntliga och skriftliga uppgifter 2012
 Församlingsbok AII:SCB 1930, sida 1
 Församlingsbok AIIa:3a 1916-27, foliant 12
 Häradsekonomisk karta 1864-67 Fellingsbro J112-73-13b, Lantmäteriets arkiv
 Ingerstedt, Niklas, muntliga och skriftliga uppgifter 2012
 Sveriges Dödbok 1901-2009 (Version 5.00)

Kalkugnsbergets naturreservat

Strax söder om parkeringsplatsen vid Gärdselbäcken, på andra sidan Ramstigen, finner man Kalkugnsbergets naturreservat. Som namnet antyder består marken av kalksten, som också har brutits här i liten skala genom historien. I skogen, som övervägande består av tall, trivs kalkkrävande växter, som den sällsynta hällebräcken. Man kan även hitta många sorters mossor, som kalksprötsmossa, och – om man har riktig tur – orkidén skogsfru, som sågs här på 1970-talet.

Källor:

Arboga kommuns grönstrukturplan, 2009
 Länsstyrelsen i Västmanlands län, beskrivning av Kalkugnsbergets naturreservat

Gålsjön

Gålsjön är en sjö med lite av vildmarkskaraktär över sig. P.g.a. en sjösänkning under 1800-talet består sjön idag till $\frac{3}{4}$ av vass och den fortsätter att växa igen mer och mer. Detta gör att det i och kring sjön finns en rik fauna och växtlighet. Groddjur som vattensalamander, åkergroda och vanlig padda trivs här liksom däggdjur som bäver och älg. Häckande fåglar i sjön inkluderar vattenrall, brun kärrhök, trana och sångsvan och bland tillfälliga gäster kan nämnas blå kärrhök och skägges.

Skogen runt sjön består till mesta delen av gran och tall med en ålder på mellan 10 och 50 år. Bland dessa träd finns exemplar som är runt 100 år eller äldre och en hel del döda, nedfallna träd, så kallade lågor. På dessa träd växer det ovanliga mossor och lavar. Det äldsta beståndet, som dessutom varit orört i kanske 100 år, finns på ön i södra delen av sjön, samt i den södra skogsbranten. I dessa områden trivs hackspettarter som tretåg hackspett och spillkråka, som hör till storskogen. Dessa besöker även det yngre trädbeståndet för födosök. På vintrarna påträffas även en "norrlänning", gråspetten, som gärna kommer fram till den matningsplats för fåglar som Arboga fågelklubb har anlagt intill sjön. Närmast sjökanten växer det trädbestånd av salix och björk, med en hel del döda träd ibland dem, både lågor och ännu stående torrakor. Lövbeståndet kryper sig in längre och längre in mot mitten av sjön.

På denna länsgränskarta från 1695 syns gränsens sträckning tvärs över Gålsjön.
Foto: Peter Ståhl.

Gålsjöns namn kan härledas till ordet gård. Sjön kallas på äldre kartor både för Gårjsjön och Gårdsjön. En gammal betydelse för gård är "avgränsat område". Kanske är det länsgränsen mellan Närke och Västmanland, som gick här, som avses. I Riksarkivet finns flera kartor från 1600-talet, som skapats i samband med att ägogränserna kring Gålsjön utretts och, inte sällan, omtvistats.

Innan sjösänkningen hade Gålsjön, enligt den lokala sägnen, ett eget sjörå vid namn Gålsjö-Lisa. Hon lär flera gånger ha setts, sittande på Abborhällen och kammande sitt gyllene hår, till fiskarnas skräckblandade fascination, får man förmoda.

Observationer vid fågeltornet vid Gålsjön

Arter	
Bergfink	Morkulla
Bivråk	Nattskärria (hygget intill tornet)
Björktrast	Näktergal
Blå kärrhök	Nötkråka
Blåmes	Nötskrika
Bofink	Nötväcka
Brun kärrhök	Ormvråk
Buskskvätta	Ringduva
Domherre	Rosenfink
Drillsnäppa	Rödhake
Dubbeltrast	Rödvingetrast
Duvhök	Rördrom (hörd)
Enkelbeckasin	Rörsångare
Entita	Salskrake
Fasan	Sidenssvans
Fiskgjuse	Skata
Fiskmå	Skogsduva
Fisktärna	Skogssnäppa
Gransångare	Skrattmå
Grå flugsnappare	Skäggdopping
Grågås	Skäggmes
Gråsiska	Sparvhök
Gråspett	Sparvuggla
Gråtrut (överflygande)	Spillkråka
Gräsand	Stenknäck
Grönfink	Stjärtmes
Gröngöling	Storskrake
Grönsiska	Storspov (överflygande)

Grönsångare	Större hackspett
Gulsparv	Svarthätta
Gulärta	Svartmes
Gärdsmyg	Svartvit flugsnappare
Gök	Sånglärka
Göktyta	Sångsvan
Havsörn	Sädesärta
Hussvala	Sädgås
Häger	Sävsparv
Hämpling	Sävsångare
Järnsparv	Talgoxe
Järpe	Talltita
Kaja	Taltrast
Kanadagås	Tofsmes
Knipa	Tofsvipa
Knölsvan	Tornfalk
Koltrast	Tornseglare (Tornsvala)
Korp	Trana
Korsnäbb mindre	Trastsångare
Korsnäbb större	Tretåig hackspett
Kricka	Trädgårdssångare
Kråka	Trädkrypare
Kungsfågel	Trädpiplärka
Kungsörn	Törnskata
Ladusvala	Vattenrall (hörd)
Lärkfalk	Vigg
Lövsångare	Ängspiplärka
Mindre hackspett	Ärtsångare
Mindre strandpipare	

Källor:

Arboga fågelklubbs webbplats <http://www.arbogafk.net/> 2013-09-23

Arboga krönika, XIV Sägner och folktro, Dr Gustaf Bergström 1909

En tur längs Ramstigen – från forntid till nutid. Thomas Söderström 2011

Niklas Ingerstedt, muntliga och skriftliga uppgifter 2012.

Riksarkivet, Äldre kommittéer, nr 160. Kommissorialrätt angående gränsskillnaden mellan Kungsörs län och Närke hövdingadöme.